

[Prędotą 2002]

Prędotą, Stanisław: 'Hoffmann von Fallersleben als lexicograaf en paroemioloog.' In: Stefan Kiedroń & Agata Kowalska-Szubert (eds.), *170 jaar neerlandistiek in Silezië*. v Colloquium Neerlandicum Universitatis Wratislaviensis. Wrocław, 12-15 oktober 2000. Wrocław 2002, p. 101-108.

ACTA COMENII
SOCIETATIS NEERLANDICORUM
EUROPAE CENTRALIS ET ORIENTALIS

AMOS VI
WROCŁAW 2002

STANISŁAW PRĘDOTA
Wrocław

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN ALS LEXICOGRAAF EN PAROEMIOLOOG

1.

De neerlandistiek in Wrocław heeft gegronde redenen om zich over August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798 – 1874)) te buigen. Twee decennia van de wetenschappelijk actiefste en tevens vruchtbaarste periode van zijn leven heeft hij immers in Breslau doorgebracht¹. Van 1823 tot 1838 was hij custos aan de universiteitsbibliotheek aldaar en van 1830 tot zijn ontslag in 1842 hoogleraar in de Duitse taal- en letterkunde aan de plaatselijke universiteit. Hij doceerde daar ook over het Nederlands. In de door Theodor Siebs geschreven geschiedenis van de germanistiek aan de Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zijn twee hoorcolleges van hem te vinden: *Erklärung des Reineke Vos* (1832/1833, 1837/1838, 1840) en *Holländische Grammatik* (1833)². Het belangrijkste is echter dat hij baanbrekend onderzoek op het gebied van de Middelnederlandse taal en literatuur verrichtte en daardoor tot de pioniers van de medioneerlandistiek behoort. Een bijzondere plaats op dit gebied neemt de indrukwekkende twaalfdelige reeks *Horae Belgicae. Studio atque opera Henrici Hoffmann Fallerslebens* in waarvan hij zes delen tijdens zijn verblijf in Breslau heeft voltooid.

¹ F. Muncker, Hoffmann, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. XII, Leipzig 1880, p. 608 – 616; H. Gerstenberg, August Heinrich Hoffmann, in: K. Goedeke, *Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung*, XIII, achttes Buch, sechste Abteilung, Dresden 1938, p. 329 – 394, A. Deprez, Hoffmann von Fallersleben, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 1(1964), kol. 615 – 620.

² Theodor Siebs, Zur Geschichte der germanistischen Studien in Breslau, in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 23 (1911), blz. 209.

Daarin publiceerde hij de door hem in verschillende bibliotheken gevonden meesterwerken van de Middelnederlandse literatuur en andere middeleeuwse taalmonumenten. Zijn ontdekkingen van *neerlandica*, baanbrekende edities van zijn vondsten en degelijke filologische verhandelingen erover hebben de ontwikkeling van deze nieuwe discipline op doorslaggevende wijze mede bepaald. Ze hebben hem ook vrij vroeg een internationale erkenning gebracht en zijn plaats in de geschiedenis van de neerlandistiek gevestigd.

In de onderhavige bijdrage beperken we ons tot de waardering van slechts één gedeelte van zijn neerlandistische publicaties. Daarbij zullen we een poging ondernemen zijn verdiensten voor de lexicografie en paroemiologie van het Middelnederlands te schetsen. Onze bevindingen hieromtrent confronteren we met de onderzoeksresultaten van J. Vromans in zijn ongepubliceerd proefschrift van 1983.

2.

In 1836, d.w.z. één jaar na zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in Duitse taal- en letterkunde aan de universiteit van Breslau, publiceerde Hoffmann von Fallersleben *Die deutsche Philologie im Grundriß*. In deze uitgebreide, maar niet geadnoteerde thematische vakbibliografie presenteert hij de primaire literatuur van de toenmalige Duitse filologie. Het is opmerkelijk dat hij daarin veel aandacht ook aan de Duitse lexicografie besteedt. In deel III.C. biedt hij een uitvoerig overzicht van Duitse woordenboeken. Te vermelden valt hier ook Hoffmanns plan om een Duits woordenboek van de 12de – 14e eeuw samen te stellen. Als een voorbereiding daartoe kan men wel de *Fundgruben für Geschichte deutscher Sprache und Litteratur* (Breslau 1830 en 1837) opvatten die op zijn navorsingen in bibliotheken gebaseerd zijn.

3.

Tot de belangrijkste publicaties Hoffmanns von Fallersleben op het gebied van de lexicografie van het Middelnederlands behoren vooral *Niederländische Glossare des XIV. und XV. Jahrhunderts nebst einem niederdeutschen* (Leipzig 1845) en *Glossarium Belgicum* (Hannover 1856).

De eerste van de bovengenoemde publicaties is in 1845 in Leipzig in deel 7 van de *Horae Belgicae* verschenen. Ze telt slechts 20 bladzijden en biedt geen inleiding en aantekeningen aan waardoor ze een dilettantische indruk maakt. Dit is hoogstwaarschijnlijk daardoor te verklaren dat deze compilatie tijdens een voor Hoffmann moeilijke levensperiode is ontstaan. Nadat hij om politieke redenen uit zijn hoogleraarsambt aan de universiteit van Breslau was ontzet, beschikte hij niet meer over zijn vakbibliotheek. Bovendien had hij toen ook geen inkomstenbronnen en daarom raakte hij volledig op de gunst van zijn kennissen en vrienden aangewezen.

In de *Niederländische Glossare* zoekt men dus tevergeefs naar een inleiding of verantwoording. Men vindt er slechts drie Middelnederlands-Latijnse woordenlijstjes en één Latijns-Middelnederlands. Het eerste minilijstje is op basis van het Latijns-Middelnederlandse handschrift *Glossarium Bernense* uit de 14de eeuw (hs. Bern Burgerbibliothek 641) samengesteld. Het telt 207 Middelnederlandse trefwoorden. Het tweede woordenlijstje is een uittreksel uit het Latijns-Middelnederlandse manuscript *Glossarium Trevirensense* uit de 14de eeuw (hs. Trier Stadtbibliothek 1125/2059). Daarin

zijn 208 Middelnederlandse lemmata voorhanden. Het derde minilijstje is op het Latijns-Middelnederlandse woordenboek *Gemmula vocabulorum* (Antwerpen 1490) gebaseerd. Het heeft 317 Middelnederlandse ingangen. Het vierde woordenlijstje berust op het Latijns-Middelnederlandse woordenboek *Vocabularius copiosus* uit de 15de eeuw. Daarin vindt men 334 Latijnse trefwoorden.

De microstructuur in de bovengenoemde Middelnederlands-Latijnse woordenlijstjes is buitengewoon arm. Elk woordenboekartikel bestaat in de regel alleen uit twee elementen. Het begint met het Middelnederlandse trefwoord in kwestie dat van geen grammaticale informatie is voorzien. Daarop volgt – tevens zonder *grammaticalia* – zijn Latijns equivalent of interpretament, bijv.

crudenier, *Mirocopus, est unguentarius qui laborat unguenta facienda vendenda* (p. 12),
ghent, *Anser est vir aucarum* (p. 12),
haghedisse, *lacerta* (p. 9),
musche, *passer* (p. 9),
tarwe, *tritium; frumentum* (p. 7).

Slechts in weinige gevallen vindt men na het Middelnederlandse trefwoord in kwestie nog een ander Middelnederlands woord dat altijd door de conjunctie *of* is voorafgegaan. Vermoedelijk wordt het dus als een soort synoniem van het lemma opgevat, bijv.

bonette of een nachtmuts, *Birretum* (p. 11),
plas of een cuil, *Lacuna est fossa ubi remanent aquae post effusionem imbrium ad quam confluunt immunditiae* (p. 13),
roghele of cuit van een harinc, *Poligranum* (p. 13).

J. Vromans heeft de tekortkomingen van Hoffmanns *Niederländische Glossare* opgesomd: „Niet alleen keert hij bij drie van de vier in *Horae Belgicae* VII opgenomen Middelnederlandse glossaria de oorspronkelijke volgorde om, hij gaat ook willekeurig te werk waar het de selectie van de woorden betreft (...) en hij bedient zich weer van de van hem stilaan welbekende 'genormaliseerde' spelling³.

De nog zeer bescheiden en nogal dilettantische *Niederländische Glossare* kan men wel als een voorstudie tot het *Glossarium Belgicum* opvatten dat in 1856 in Hannover is verschenen in de tweede uitgave van deel 7 van de *Horae Belgicae*. Dit glossarium is reeds bijna tot een beknopt Middelnederlands-Latijns woordenboekje uitgegroeid. Niet alleen zijn omvang en bronnenlijst zijn nu aanzienlijk groter, ook zijn microstructuur is wat uitgebreider dan die in de *Niederländische Glossare*. Het bestaat uit een inleiding van 26 bladzijden en een Middelnederlands-Latijns vocabularium van 127 bladzijden dat circa 2.800 lemmata bezit.

Hoffmann von Fallersleben koesterde toen een voor de huidige begrippen vrij eigenzinnige conceptie van een Middelnederlands woordenboek. Om die reden werden

³ J. Vromans, *De plaats van Hoffmann von Fallersleben in de geschiedenis van de Middelnederlandse filologie*, Liège 1983, blz. 331.

uit de bronnen slechts weinige lemmata in zijn *Glossarium Belgicum* overgenomen. De gekozen trefwoorden moesten daarbij aan strenge door hem zelf vastgelegde selectiecriteria voldoen. Daarbij wilde hij, zoals hij schrijft,

1) eine Sammlung von solchen Wörtern geben, die dem Niederländischen nur eigenthümlich sind,

2) die in Bezug auf Form und Bedeutung vom Niederdeutschen und Hochdeutschen abweichen,

3) für eine Menge Wörter ihr frühes Vorkommen nachweisen und

4) diejenigen alten Wörter hervorsuchen, welche das Mittelniederländische mit dem Mittelhochdeutschen gemein hatte und welche später im Neuniederländischen verschwanden oder sich hie und da noch in den Mundarten erhielten oder in Volksliedern und Volksbüchern sich vorfinden⁴.

Uit de inleiding kunnen we vernemen dat Hoffmann von Fallersleben de bronnenbasis voor zijn *Glossarium Belgicum* duidelijk uitgebreid heeft. Trefwoorden zijn uit negen bronnen afkomstig. Daartoe behoren vier bovengenoemde werken: het *Glossarium Bernense*, het *Glossarium Trevirensense*, de *Vocabularius copiosus* en de *Gemmula vocabulorum* die reeds in de *Niederländische Glossare* in aanmerking zijn genomen. Daarnaast maakte hij nog gebruik van vijf woordenboeken die in de 15de en 16de eeuw zijn verschenen:

1) Gerard van der Schueren, *Teuthonista*, Köln 1477,

2) Gabriel Meunier, *Vocabulaire françois-flameng très utile pour tous*, Anvers 1558,

3) Gabriel Meunier, *Dictionnaire flamen-françois nouvellement mis en lumiere*, Anvers 1562,

4) Christoph Plantin, *Thesaurus theutonicae linguae*, Antverpiae 1573,

5) Cornelius Kilianus Duflaeus, *Dictionarium teutonico-latinum* (...), Antverpiae 1574.

De microstructuur van Fallerslebens *Glossarium Belgicum* is wat rijker dan die van de Middelnederlands-Latijnse woordenlijstjes in zijn *Niederländische Glossare*. In de woordenboekartikelen vindt men meestal drie bestanddelen. Na het Middelnederlandse lemma in kwestie dat van geen grammaticale gegevens is voorzien, worden zijn varianten of synoniemen opgenomen. Daarop volgt zijn Latijns equivalent of interpretament dat ook zonder *grammaticalia* is. Slechts in sporadische gevallen komt men een Franse tegenhanger tegen. Tevens wordt ook vermeld uit welke bron het trefwoord afkomstig is. Illusterende citaten worden niet verstrekt, bijv.

ante, ende, antevoghel, entvoghel, Aneta, anas T (p. 4),

bassen, baffen, belen. Latrare cet. T. **bassen, blaffen**, ofte **bellen**. Latrare, oblatrare P. **bassen**. Latrare K. (p. 7),

by-sproocke, bywort, spreekwort, ghelycknisse. Proverbium, parabola cet. T. (p. 11).

⁴ A.H. Hoffmann von Fallersleben, *Glossarium Belgicum*, Hannover 1856, p. VII.

In enkele gevallen zijn ook Middelnederlandse woordverbindingen als lemmata opgenomen, bijv.

bedden in de hoven. Arcae in hortis, arcae quadratae, areolae P. (p. 9),

ebben, krimpen als die sec. Redundare T. (p. 24),

ham van wilghen. Salictum V. (p. 40),

kint maken. Generare, gignere, creare cet. T. (p. 53).

den mey planten. Planter le may. Frondem festam figere P. (p. 70).

Slechts weinige lemmata zijn van labels voorzien. Ze betreffen de territoriale differentiatie van de Middelnederlandse woordenschat, bijv.

aerde. fland. gand. Forum (p. 2),

aerpel, erpel. fland. Anas mas (p. 2),

aersselmaend. vet. fland. October (p. 2),

aker. holl. Glans (p. 3),

bachten. fland. j. **achter**. Retro (p. 5),

baeye, beye. fland. holl, fris. j. **besie**. Acinus (p. 5),

bagghelle. holl. j. **vigghe**. Porcellus (p. 6),

beghijlen. fland. j. **bedrieghen**. Decipare (p. 7).

Hoffmann von Fallersleben heeft deze aanduidingen van het *Etymologicum Theutonicae Linguae* van Cornelius Kilianus overgenomen. Hij beseftte echter dat ze niet helemaal betrouwbaar waren⁵.

Hoffmann von Fallersleben had geen ervaring als lexicograaf. Daar komt nog bij dat hij bij de compilatie van zijn *Glossarium Belgicum* niet over de daartoe benodigde vakbibliotheek beschikte. Ook zijn conceptie van een Middelnederlands woordenboek heeft geen aanhangers gevonden. E. Verwijs en J. Verdam hebben andere lexicografische grondbeginselen toegepast bij de samenstelling van hun elfdelige *Middelnederlandsch Woordenboek*. Het neemt echter niet weg dat zijn *Glossarium Belgicum* een betekenis voor de geschiedenis van de lexicografie van het Middelnederlands heeft. Vermoedelijk om die reden is het ook in 1968 door de Amsterdamse uitgeverij Rodopi fotomechanisch herdrukt.

4.

In de paroemiologie gold wel de belangstelling voor Hoffmann von Fallerslebens Middelnederduitse en Middelnederlandse spreekwoorden. In 1870 publiceerde hij een wetenschappelijke editie van de oudste Nederduitse spreekwoordenverzameling van Antonius Tunnicius⁶. Deze spreekwoorden werden door hem van Hoogduitse vertalingen, opmerkingen en een woordenboek voorzien.

⁵ J. Vromans, *op.cit.*, p. 336.

⁶ A.H. Hoffmann von Fallersleben, *Die älteste niederdeutsche Sprichwörterammlung von Antonius Tunnicius gesammelt und in lateinische Verse übersetzt. Herausgegeben mit hochdeutscher Übersetzung und Wörterbuch von Hoffmann von Fallersleben*, Berlin 1870.

In de paroemiologie van het Middelnederlands is Hoffmann von Fallersleben uitgever van de *Altniederländische Sprichwörter nach der ältesten Sammlung* die in deel 9 van de *Horae Belgicae* (Hannover 1854) zijn verschenen. Daarbij gaat het om de *Proverbia communia*, de oudste bekende verzameling van 803 Middelnederlandse spreekwoorden die van Latijnse vertalingen zijn voorzien. Volgens W.H.D. Suringar is het de Editio Daventriensis Secunda van deze verzameling waarvan hij tien verschillende uitgaven heeft gevonden⁷.

Na de kritische uitgave van de *Proverbia communia* volgt een nawoord dat slechts één bladzijde beslaat. Daarin onderstreept Hoffmann von Fallersleben de waarde van deze spreekwoordenverzameling die de oudste en de rijkste is. Hij dateert ze in de laatste decennia van de 15de eeuw. Bovendien vinden we daar ook nog twee lijsten met lezingen. De eerste ervan omvat varianten van de Nederlandse druk van de *Proverbia communia* die Hoffmann von Fallersleben uitgegeven heeft. In de tweede lijst zijn daarentegen lezingen van een Nederrijnse druk samengesteld. Daarbij gaat het om een uitgave die ca. 1485 door Ulrich Zell in Keulen is gedrukt⁸.

W.H.D. Suringar heeft enkele tekortkomingen en onjuistheden in de editie van de *Altniederländische Sprichwörter* vastgesteld⁹. Hij bekritiseert vooral het feit dat Hoffmann von Fallersleben onnodige spellingsveranderingen in bijna elke regel heeft toegepast waardoor het oorspronkelijke karakter van het handschrift is gewijzigd. Verder laakt hij nog dat er aantekeningen of een glossarium ontbreken. Bezwaren tegen orthografische veranderingen werden ook door de Amerikaanse germanist Richard Jente aangetekend die de standaardmonografie aan de *Proverbia Communia* heeft gewijd¹⁰.

De *Altniederländische Sprichwörter* is de eerste wetenschappelijke editie van de *Proverbia communia* en tevens überhaupt van een verzameling van Middelnederlandse spreekwoorden. Slechts om die reden is deze belangrijk voor de geschiedenis van de Nederlandse paroemiologie. Van deze betekenis getuigt ook de fotomechanische herdruk ervan die in 1968 door de Amsterdamse uitgeverij Rodopi is verzorgd.

Hoffmanns editie van de *Altniederländische Sprichwörter* heeft ook de paroemiologie van het Middelnederlands aangezet en beïnvloed. Te vermelden vallen hier naast het bovengenoemde standaardwerk van Richard Jente ook de uitgaven van

⁷ W.H.D. Suringar, *Glossarium van de Oud-Hollandsche en Midden-Eeuwsche Latijnsche woorden voorkomende in de „Proverbia Communia”*. Gevolgd door twee honderd emendaties in den Latijnschen tekst van dat geschrift. Uit de verhandeling van Dr. W.H.D. Suringar overgedrukt als bijlage tot het negende deel der „*Horae Belgicae*” van Hoffmann von Fallersleben, Leyden 1865, blz. XV.

⁸ J. Vromans, *op.cit.*, blz. 359.

⁹ W.H.D. Suringar, *Over de Proverbia Communia, ook Proverbia Seriosa geheeten, de oudste verzameling van Nederlandsche Spreekwoorden*, Leyden 1863, p. 75; W.H.D. Suringar, *Glossarium van de Oud-Hollandsche en Midden-Eeuwsche Latijnsche woorden voorkomende in de Proverbia Communia*. Gevolgd door omstreeks twee honderd emendaties in den Latijnschen tekst van dat geschrift, Leyden 1965, p. IV.

¹⁰ R. Jente, *Proverbia Communia. A Fifteenth Century Collection of Dutch Proverbs Together with the Low German Version*, Bloomington 1947, p. 7.

spreekwoordenverzamelingen die later bewerkt zijn door G. G. Kloeke en door Stanisław Prędoła in samenwerking met P.G.J. van Sterkenburg¹¹.

5.

De verdiensten van Hoffmann von Fallersleben voor de lexicografie en paroemiologie van het Middelnederlands betreffen vooral twee aspecten:

1) Hij profiteerde van zijn grote ervaring die hij als custos aan de universiteitsbibliotheek Breslau had opgedaan en daardoor slaagde hij erin belangrijke Middelnederlandse handschriften in bibliotheken op te sporen, vooral in Duitsland, Nederland en België. Met zijn wetenschappelijke edities en filologische publicaties wekte hij onder zijn vakgenoten blijvende belangstelling voor glossaria, woordenboeken en spreekwoordenboeken van het Middelnederlands.

2) Niet minder belangrijk zijn ook zijn pogingen om de verworvenheden van de mediogermanistiek ten bate van de medioneerlandistiek toe te passen. Daardoor heeft hij daartoe bijgedragen het onderzoek van in deze disciplines op hetzelfde peil te brengen.

De universiteit van Leiden heeft de vijfentwintigjarige Hoffmann von Fallersleben een eredoctoraat toegekend toen hij pas aan het prille begin van zijn academische loopbaan was. Normaliter wordt een uitstekende en befaamde geleerde echter pas aan het einde van zijn universitaire loopbaan met een dergelijke titel geëerd. De *Academia Lugduno-Batava* heeft zich echter niet vergist. Uit de wetenschappelijke resultaten die Hoffmann von Fallersleben tijdens zijn vlijtige leven heeft bereikt blijkt duidelijk dat hij deze eer achteraf zonder meer verdiend heeft.

BIBLIOGRAFIE:

Andrée F., *Hoffmann von Fallersleben*, [Fallersleben] 1972.

Behr H.-J. (Hrsg.), *August Hoffmann von Fallersleben 1798 – 1998. Festschrift zum 200. Geburtstag*, Bielefeld 1999,

Berneisen E., *Hoffmann von Fallersleben als Vorkämpfer deutscher Kultur in Belgien und Holland*, Leipzig 1915.

Berneisen E., *Hoffmann von Fallersleben als Vorkämpfer und Erforscher niederländisch-vlämischer Literatur*, Münster 1914.

Buck H. de, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw*, Groningen, Den Haag 1930.

Deprez A., August Heinrich Hoffman von Fallersleben, dichter, geleerde, bibliothecaris en hoogleraar, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, kol. 614 – 619.

¹¹ G.G. Kloeke, *Kamper spreekwoorden naar de uitgave van Wernersen anno 1550*, Assen 1959; G.G. Kloeke, *Uitgave van „Seer schoone spreekwoorden oft prouerbien”*, Assen 1962; S. Prędoła in samenwerking met P.G.J. van Sterkenburg, *Nederduytsche spreekwoorden (1601)*, hs. Krakau, Biblioteka Jagiellońska 2812 I, Wrocław 2000.

Deprez A., *Briefwisseling van Jan Frans Willems en Hoffmann von Fallersleben (1836-1843)*, Gent 1963.

Heinrich-Jost I., *August Heinrich Hoffmann von Fallersleben*, Berlin 1982.

Hoffmann von Fallersleben-Gesellschaft (Hrsg.), *Hoffmann von Fallersleben: Wollen, Wirken, Werke, eine Gedenkschrift zum 100. Todestag des Dichters, Gelehrten und Sprachforschers am 19. Januar 1974*, [Fallersleben] 1974.

Karsten G., *100 jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*, Leiden 1949.

Köhler A., *Hoffmann von Fallersleben 1798 – 1874*, Wolfsburg [1981].

Nelde P.H., *Flandern in der Sicht Hoffmanns von Fallersleben. Eine Untersuchung im Rahmen deutsch-flämischer Beziehungen im 19. Jahrhundert*, Wilrijk 1967.

Nelde P.H., *Hoffmann von Fallersleben und die Niederlande*, Amsterdam 1972 (= Beschrijvende Biographien 3).

Nelde P.H., *Versuch einer Völkerverständigung. Hoffmann von Fallersleben und Flandern*, Wolfsburg 1979.

Pozorny R., *Hoffmann von Fallersleben. Ein Lebens- und Zeitbild*, Berg / Starnberger See 1982.

Raaf K.H. de, *Hoffmann von Fallersleben. Voortrekker in het oude land der Dietsche letteren*, Den Haag 1943.

Siebs Th., Zur Geschichte der germanistischen Studien in Breslau, in: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, Band 23, Breslau 1911.

Sterkenburg P.G.J. van, *Van woordenlijst tot woordenboek*, Leiden 1984.

Vreese W. de, De studie der Nederlandsche philologie in Nederland en België, in: *Handelingen 30ste Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, Leiden 1908, p. 380 – 387.

Vreese W. de, Zuidnederlandsche taal- en letterkundige wetenschap, in: *Nederlandsch Museum I* (1890), p. 53 – 80,

Vromans J., *De plaats van Hoffmann von Fallersleben in de geschiedenis van de Middelnederlandse filologie*, Liège 1983, Thèse Université de Liège.